

Temps de memòria

Els testimonis arqueològics de les primeres comunitats cristianes a Catalunya

El pes del passat i la cristianització

Josep Maria Gurt

Francesc Tuset

El martiri del bisbe Fructuós, un primer testimoni documental

EL FENOMEN DEL CRISTIANISME

La societat romana sofreix una important transformació, a partir del segle III, amb l'aparició d'un nou fenomen, el Cristianisme, que tindrà un paper bàsic dins la nostra societat i la seva organització. El primer testimoni concret que en tenim ens documenta la mort del bisbe de *Tarraco*, Fructuós, i els seus diaques, Auguri i Eulogi, a causa de la persecució de l'emperador Valerià. D'aquest martiri, en tenim una transcripció de les actes.

En la seva carta a les comunitats d'Astorga, Lleó i Mèrida, Sant Cebrià de Cartago parla dels bisbes existents a la península Ibèrica en època de la persecució d'Aurelià, sense citar cap comunitat cristiana a Catalunya, però mencionant una comunitat a Saragossa, la qual cosa fa suposar que, molt possiblement, n'existirien també a Catalunya. Les notícies anteriors a la vinguda de sant Pau a les citacions de sant Ireneu (150) i de Tertulià (200) no proporcionen informació de cap mena.

Les actes dels dos màrtirs de la persecució de l'emperador Dioclecià, des de l'any 304: sant Feliu de Girona i sant Cugat de Barcelona, tots dos possiblement d'origen africà, han fet pensar en un possible origen africà del Cristianisme a Catalunya. Si bé la primera notícia que hi ha dels dos sants és el famós *Himne IV* del Peristephanon, de Prudenci, escrit l'any 405, les actes del seu martiri són del segle VII i per tant són posteriors al desenvolupament del culte als màrtirs, precognitzat en el IV Concili de Toledo. Aquest fet desqualifica que siguin els introductors del cristianisme a Catalunya i que l'origen de la predicació sigui africana.

Els primers testimonis arqueològics de caire cristià són de caràcter funerari: necròpolis, sarcòfags i mausoleus, encara que d'aquests últims en tenim testimonis molt importants al camp, a les vil·les. Sabem, a partir d'un escrit de Dionisi d'Alexandria i per les actes martirials de sant Cebrià, que el primer edicte de persecució de l'emperador Valerià, l'any 257, prohibia les reunions i clausurava els cementiris cristians, i per una carta de sant Cebrià a un tal Succès, sabem que en el segon edicte del mateix emperador, l'any 258, es dicten disposicions contra senadors, alts càrrecs, cavallers, matrones i funcionaris imperials. A partir d'aquestes notícies, es pot concloure que existien àrees de sepultures exclusivament cristianes i que s'hi enterrava gent adinerada. Òbviament, en aquestes necròpolis també hi havia uns altres tipus de tombes més senzilles fetes amb *tegulae*, àmfores, simples lloses, que els fa difícilment datables(1). És, per tant, lògic, que els primers testimonis arqueològics conservats hagin estat els sarcòfags.

A Catalunya, els sarcòfags es poden dividir en dos grans grups, els d'importació i els procedents de tallers locals. Els primers són de procedència romana i de cronologia més antiga, segle IV. Aquesta importació s'acaba amb el tancament dels tallers romans que pot ésser posat en relació amb el saqueig de Roma per Alaric l'any 410. Els tallers locals, principalment a *Tarraco*, inicien la producció a partir d'aquell moment. El grup de sarcòfags importats més important i més antic és el conservat a l'església de Sant Feliu a Girona, procedents de la *Gerunda* romana, datats en els primers vint anys del segle IV. Mentre que, curiosament, a *Tarraco*, capital de la província *Tarraconensis*, no tenim testimonis d'aquest tipus de peces fins a l'època de Teodosi, a final del segle IV.

EL CRISTIANISME COM A FENOMEN URBA: EL TESTIMONI A LES CIUTATS

A final del segle IV, el primer Concili de Toledo menciona l'existèn-

Amfiteatre romà de Tarragona

cia d'esglésies dins les ciutats, però el seu estudi és difícil atesa la manca de fonts textuals, que són escasses i tardanes. També hi ha poques dades, de moment, per a l'estudi dels aspectes materials de la vida de les comunitats cristianes a cada ciutat, i els condicionaments econòmics de cada monument. La construcció de les esglésies dins de les ciutats es portava a terme mitjançant un finançament que és difícil de conèixer a *Hispania*.

Nou poder. Espais propis

Com ja sabem, un dels fenòmens més importants que caracteritzen i condicionen el paisatge urbà, des del segle III fins el segle IV i possiblement més endavant, és la refacció o nova construcció de recintes emmurallats a les ciutats. Aquest fet s'explica perquè la muralla posa un altre cop en valor l'espai urbà, ja que delimita de forma clara el que és espai *intramuros*, que s'haurà d'adaptar a aquesta nova situació, i els barris perifèrics. Paral·lelament a aquest nou desenvolupament urbanístic, es produeix el progressiu decaïment del poder imperial, fet que implica l'abandonament dels espais urbanístics que tenien una funcionalitat concreta en relació amb la idea imperial, i també l'aparició d'un nou poder que es personalitza en l'Església. Aquest nou poder necessita espais propis que compleixin unes funcions determinades de característiques absolutament diferents a les anteriors.

Un cop exposats aquests primers testimonis, ens centrarem en les restes arquitectòniques conegudes i, evidentment, ho farem a partir de les ciutats preexistents en el territori català, que mostren una continuïtat en el seu hàbitat, i en les quals es documenta, a partir de les restes arqueològiques, la implantació del Cristianisme a les comunitats que les habiten.

A Empúries

Fent un repàs de nord a sud, hem de començar per la ciutat d'Empú-

Mausoleu de Centelles

ries, on tenim documentada una única església, construïda sobre les restes de la ciutat grega, en el seu sector oriental, no gaire lluny del mar, però sí del recinte de la ciutat romana. S'edificà aprofitant part dels murs d'unes termes hellenístiques. Excavada en la seva totalitat, al seu voltant aparegué una necròpoli contemporània a ella. Alguns dels sarcòfags apareguts, decorats amb escultura, es guarden en el Museu Arqueològic de Girona. És d'una sola nau i de dimensions reduïdes. Al seu interior també s'han trobat sepultures. Estructuralment, l'església tenia una nau orientada a llevant, amb un absis de planta semicircular, que quedava envoltat per un mur que, en part, s'hi adossava i que, exteriorment, conformava una capçalera recta. Aquest mur tanca, a banda i banda del presbiteri, dues sagristies. Davant del frontis, es trobaren restes d'una construcció que, possiblement, s'hagi de relacionar amb un pòrtic o galilea, encara que l'entrada es documentà en dues portes que s'obrien als murs laterals de la nau, una a cada costat. El paviment existent,

pertany a les antigues termes. Quant a la seva cronologia, pensem que aquesta església va perdurar des de l'època tardoromana -potser segle IV?- fins als temps visigòtics, en els quals fou reformada en part.

Existeix una manca girebé absoluta de notícies documentals sobre Empúries en aquests temps. Sabem que fou cap d'una Seu episcopal visigòtica per la presència comprovada de bisbes emporitans en els Concilis visigòtics, però desconeixem la data inicial i la d'extinció del bisbat. Les actes conciliaris ens documenten el nom de set bisbes. El primer conegut és un tal Paulus i signà en l'acta del Concili de Tarragona de l'any 516. El darrer es deia Gaudila i anà al XV Concili de Toledo, l'any 693. Tampoc es coneix la ubicació de la catedral, ja que suposem que l'església que hem descrit és simplement una capella cementirial.

A Girona

Els testimonis arqueològics cristians més antics de Catalunya es documenten a Girona, l'antiga Ge-

runda: es tracta del sarcòfags encastats a l'absis de l'església de Sant Feliu. Quatre són d'època pre-constantiniana (305-312), i els altres dos són ja constantinians. Tots procedeixen del taller de Roma, fet que posa de relleu l'existència de persones amb importants recursos econòmics dins la comunitat cristiana de *Gerunda*. L'actual ubicació dels sarcòfags permet pensar que procedeixen de la necròpoli documentada fora de la ciutat, prop de la seva porta nord. És suggeridora la idea que l'actual església de Sant Feliu s'assenti sobre una antiga església, o *martyrium*, construïda sobre el lloc d'enterrament del màrtir. A partir de la documentació arqueològica, res més es pot dir de Girona, ja que desconeixem el possible emplaçament de la catedral o de qualsevol altre edifici relacionat amb la Seu episcopal, que està documentada des de l'any 404-405.

A Barcelona

Les restes cristianes més antigues documentades a Barcelona, *Barcino*, són els sarcòfags de l'època constantiniana, dels quals es coneixen diversos exemplars procedents del taller de Roma, apareguts *intramuros* i també fora del recinte urbà de la ciutat romana. A part d'aquest primer testimoni arqueològic-cronològic, *Barcino* és l'únic centre episcopal d'*Hispania* en el qual s'ha localitzat un temple acompanyat d'un baptisteri als seus peus. Aquest conjunt aparegué dins el recinte emmurallat de la ciutat romana, i en el mateix lloc on, posteriorment, es construïren successivament la catedral romànica i la catedral gòtica. El conjunt es construí sobre diverses illes de cases de la retícula urbana, a l'angle nord de la ciutat, allunyat del fòrum. La basílica s'aixecà probablement a mitjan segle V, aprofitant part de les edificacions anteriors. El baptisteri, de planta central, quadrada, amb una piscina cruciforme, es construí per sobre d'un dels carrers de la ciutat. Les excavacions arqueològiques documenten una sèrie de reformes que transformen el conjunt: es decoren els murs del tem-

Mausoleu de Centcelles.
Una de les escenes representades a la cúpula

Detall

ple amb pintures murals -conservades in situ-, i el baptisteri passa a tenir una planta octogonal, igualment que la piscina. Posteriorment, l'àrea de la basílica i del baptisteri es converteix en necròpoli i, finalment, s'hi construeix la catedral romànica.

A Terrassa

A Terrassa, l'antiga *Egara*, hi ha documentat -sota l'actual església de Santa Maria-, un temple de difícil interpretació planimètrica, atès que sembla que té diferents fases constructives que les antigues excavacions no van aclarir. En la seva fase més clara -i acceptada pels investigadors-, sembla un temple de nau única, amb exedra lateral i absis de forma segurament trapezoïdal orientat a l'est, darrera del qual se situava un baptisteri de forma octogonal amb piscina quadrada de costats

còncaus. El temple se situa cronològicament en el segle V, moment en què històricament sabem que el bisbe Nundinari -l'any 480- separa el bisbat d'*Egara* del de Barcelona i el dona a Ireneu. La seva construcció afectà una zona anteriorment construïda.

A Tarragona

Tarragona, *Tarraco*, que és la capital de la Província *Tarraconensis*, compta amb una abundant mostra de testimonis escrits sobre el seu cristianisme primitiu, entre els quals hi ha el conjunt de restes arqueològiques cristianes més important de la península Ibèrica. Arqueològicament, el cristianisme primitiu de Tarragona està documentat fora del recinte de la ciutat romana de *Tarraco*. És molt poc el que coneixem de l'interior de la ciutat i tan sols es poden fer suposicions. La catedral medieval -al

mateix lloc que en època romana hauria ocupat el temple romà, és molt possible que s'assenti sobre una anterior catedral cristiana que en el seu moment va substituir el temple romà com a centre religiós de la ciutat. Les excavacions recents -Torre de l'Audiència, Col·legi d'arquitectes, capçalera del Circ, Villa Roma, etc.-, assenyalen profundes transformacions urbanístiques a la part alta de la ciutat romana en època tardana (a partir del segle IV). Sens dubte, una de les causes d'aquestes transformacions fou la progressiva substitució dels centres de representació i poder -lògics en un procés de transició com el que representa el pas del món del Baix Imperi al Regne Visigot- entre els quals cal comptar el factor religiós.

El Bovalar. Vista de les naus de la basílica

Molt més complet és el panorama extramurs de la ciutat. Les zones cementirials de l'època de l'Alt Imperi perviuen i sembla que n'augmentin l'extensió, sense entrar mai, si més no entre els segles IV al VI, a l'interior de la ciutat. Una d'aquestes àrees és la situada al voltant de la Via Augusta en direcció a *Barcino*, amb troballes disperses en una àmplia zona situada en l'espai comprès entre la muralla de la ciutat, l'amfiteatre i el mar. L'altra gran zona de necròpoli, i sens dubte la de major interès, és la situada a ponent de la ciutat, també vorejant la Via Augusta des de la ciutat al riu Franco-lí i ocupant d'una forma més o menys intensa el gran triangle delimitat pel riu, la Via i la ciutat. El nucli que dona prestigi a aquesta gran àrea cementirial és, sens dubte, la basílica trobada junt a la Fàbrica de Tabacs: de 38 m de llarg per 19 m d'ample, dividida en tres naus, amb un nàrtex als peus i una capçalera constituïda per un absis semicircular, separada de les naus per un transepte. En un moment posterior, s'hi degueren afegir dues cambres laterals, una a cada costat de l'absis. Tant la capçalera com les naus eren utilitzades com a lloc d'enterrament. Diverses inscripcions de la necròpoli assenyalen la presència dels màrtirs de la ciutat en aquest lloc. La basílica es construeix en

una zona de necròpoli anterior (segona meitat del segle III), que a la vegada ocupa el lloc d'una antiga villa suburbana. La datació de la basílica és incerta, però la majoria dels autors s'inclinen a considerar-la del segle V.

La necròpoli té el seu inici a la segona meitat del segle III. Els sarcòfags i les laudes sepulcral són del final dels segles IV i V, mentre que les restes epigràfiques arriben al segle VI. Tipològicament, hi ha una gran varietat de sepultures, singulars o mausoleus. L'estudi de la necròpoli fet per D. del Amo, va permetre d'establir una seqüència d'aparició dels tipus d'enterrament: fossa amb coberta plana de *tegula*; caixes de fusta; fossa amb coberta de *tegula* amb doble vessant; fossa amb caixa de plom; *tegula* amb doble vessant; amb fragments d'àmfores; sepulcres d'àmfora; sepulcres d'obra; sepulcres de secció quadrangular; sarcòfags i sepulcres de lloses. Les cobertes de tipus tumular: triclinis circulars; *mensae* en sigma; planes; de dos vessants; prismàtiques i *cupae* no pogueren seriar-se cronològicament. Des d'un punt de vista de distribució de sepulcres, D. del Amo assenyalava com a zona més antiga de la necròpoli el sector nord, al qual seguiria, cronolò-

gicament, el sector nord-oest. A la basílica es trobarien els sarcòfags, les laudes i sepulcres de lloses, mentre que al seu entorn se situarien les estructures funeràries més recents: mausoleus, monuments de planta de creu, de planta de creu inscrita en un rectangle i recintes de planta rectangular. Resulta sorprenent la relació que sembla que hi ha entre la senzillesa d'enterraments, la cronologia antiga i l'allunyament de l'edifici basilical.

L'altre edifici fora muralla és la basílica situada a l'arena de l'amfiteatre. Aquest edifici queda parcialment cobert per l'església medieval del Miracle, que dificulta enormement la interpretació de les estructures anteriors. La basílica té tres naus separades per pilastres de les quals es coneixen els basaments, sis al cantó sud i cinc al cantó nord. La nau central, d'uns 20 m de llarg per sis d'ample, és proporcionalment molt més ampla que les laterals que només tenen uns dos metres d'amplada. La capçalera de la basílica és constituïda per un absis en forma de ferradura al seu interior, no essent clara la seva planta externa. Dos grans basaments de pilars ens indiquen l'inici de l'absis i, possiblement, eren la base de l'arc

El Bovalar. Vista general del poblat

triomfal. La construcció medieval i les circumstàncies de les antigues excavacions fan impossible, de moment, la comprensió de l'espai anterior de l'absis i la relació entre capçalera i naus laterals. La cronologia assignada al monument -segles VI o VII- no té base arqueològica, i és purament tipològica, atès que aquestes plantes basilicals es consideren d'època visigòtica. El monument planteja la possible *translatio* de les relíquies dels màrtirs des de la necròpoli del Francolí fins al lloc del seu martiri. L'església potser només commemora els fets, ja que de la seva estructura no es pot deduir una utilització litúrgica que ens indiqui un culte martirial.(2)

A Sant Cugat del Vallès

A Sant Cugat del Vallès, possiblement l'antic *Castrum Octavianum* de l'època romana, coneixem l'emplaçament del monestir medieval, una primera basílica cristiana que pot ésser datada en el segle V. Es tracta d'una gran sala rectangular, envoltada d'una necròpoli d'inhumació, sense que se'n pugui dir res més excepte el seu caràcter funerari, ja que al seu interior sortí un mosaic de lauda de sepultura d'estil nord-africà i que

és el que permet donar aquesta data de segle V per a l'església. A final del segle VI sembla que es construeix una nova basílica en el mateix emplaçament de l'anterior, aprofitant les restes de l'estructura rectangular de la primera, però afegint-hi un absis orientat a llevant, seguint l'eix longitudinal de simetria de la sala. Aquest absis, poligonal a l'exterior, reflecteix una moda que procedeix de la Itàlia del nord, però el seu interior, en forma d'arc de ferradura, té unes clares influències hispàniques.

EL CRISTIANISME COM A FENOMEN RURAL: ELS TESTIMONIS AL CAMP

Hi ha moltes maneres d'entendre el camp, per si mateix o en relació al fenomen urbà. Creiem que el criteri històric ha de prevaler per al període que tractem. I el camp no és res més que un reflex del que succeeix a la ciutat. Malgrat això, la documentació arqueològica sobre el Cristianisme procedent del camp és molt més escassa que la procedent de les zones urbanes. Nogensmenys, és molt il·lustrativa, sobretot per la seva importància i estat de conservació. Ens referim concretament al mausoleu de Centcelles(3), prop de

Tarragona i a la basílica del Bovalar, a Seròs.

A Centcelles

L'edifici de Centcelles pertany a una casa de camp, projectada com una villa allargada de més de 90 m d'extensió, i amb diverses fases constructives. En una primera fase, és una villa porxada, en la qual destaca la forma i combinació de les habitacions centrals, la simplicitat de les sales laterals i també l'absència de dependències per a l'explotació agrícola. Aquest fet ens indica que, possiblement, la funció original de l'edifici fou la de lloc de residència temporal i que més tard s'utilitzà eventualment com a lloc representatiu. En una fase posterior, la seva funció va canviar, reformant l'edifici per convertir l'estança central amb cúpula en mausoleu, espai que encara es conserva actualment en la seva totalitat. El fet de transformar la sala de la cúpula en un mausoleu imperial permet interpretar que l'edifici era una casa de camp imperial.

La sala definida com a mausoleu és circular, i fa 10,66 m de diàmetre, amb quatre absis, un a cada diagonal. És coberta amb una cúpula de maons i el seu interior fou revestit de mosaic policrom, amb representació d'escenes diverses. Aquestes es divideixen en tres zones: la inferior, que reproduïx una cacera; la central, amb 16 escenes de l'Antic Testament, separades per columnes; i la superior que té diverses figures personificant les quatre estacions i unes altres representacions humanes entronitzades. Quant a la seva conservació, gran part del mosaic s'ha perdut; no obstant això, hi ha escenes força completes i unes altres que es poden reconstruir basant-se en els fragments que es conserven.

Els treballs d'excavació arqueològica varen documentar una cripta funerària en el subsòl del centre de l'estança, amb unes dimensions de 3 per 3,90 m, i amb volta de canó, cripta que devia guardar el sarcòfag. Quant a la seva cronologia, l'edifici del mosaic es pot datar

amb seguretat en el segle IV dC. Schlunk proposà la hipòtesi que el mausoleu hagués estat el sepulcre de l'emperador Constant, mort el 350 a les Gàl·lies, i que la figura que presideix l'escena de cacera a la part baixa del mosaic podria ésser el seu retrat. El mateix investigador també suggeria que el sarcòfag de pòrfir de la tomba de Pere II de Catalunya-Aragó, que es troba al monestir de Santes Creus, podia haver estat, abans, el de l'emperador romà enterrat a Centcelles. El fet de tractar-se d'un mausoleu imperial explicaria la grandiositat i la qualitat del mosaic, el qual és l'exemplar conegut més antic de mosaic de cúpula cristià de tots els territoris romans.

A Bovalar

Quant a Bovalar, els treballs d'investigació arqueològica que s'hi han realitzat han documentat un

temple cristià, que, sens dubte, cal relacionar amb una villa o un conjunt de vil·les romanes ubicades en aquest sector del Segrià. És un edifici rectangular, de tres naus, amb capçalera tripartita. L'estança central d'aquesta capçalera correspondria al presbiteri i els dos àmbits laterals tindrien un ús funerari. Aquesta església es caracteritza no tan sols per la seva capçalera tripartita, sinó perquè al fons de la nau central apareix una estructura rectangular, que correspon a una refacció de l'edifici, i que s'interpreta com un contracor que, molt probablement, estaria unit amb el santuari de la capçalera mitjançant un passadís marcat amb cancells. Als peus de l'església hi ha una estança baptismal, amb piscina quadrada coberta en un moment determinat per un cimbori amb columnes, impostes i capitells. El conjunt respon a un tipus arquitectònic conegut àmplia-

ment a les illes Balears, i que per la capçalera, es pot relacionar amb les esglésies de la Mediterrània oriental. Quant a la seva cronologia, es remunta al segle V. L'ús de l'església està documentat, pel material arqueològic, fins al començament del segle VIII.

En conjunt, els testimonis arqueològics de les primeres comunitats cristianes a Catalunya són pocs, però significativament importants, demostrant clarament que són tan sols el que fins ara ens ha arribat d'un conjunt molt més important i que potser futures excavacions s'encarregaran de treure a la llum.

JM. G.

F. T.

NOTES

(1) Sobre aquest tipus de tombes, i d'unes altres, hi ha una concreta informació a l'article "Una necròpoli tardoromana al futur Parc de la Ciutat de Tarragona", de Xavier Dupré, publicat a ESPAIS núm. 7 (setembre-octubre 1987).

(2) Tot el conjunt de l'amfiteatre va ser revisat per part del Taller Escola d'Arqueologia de Tarragona (TED'A), entitat que va néixer de la col·laboració entre les administracions i de la qual fou director el senyor Xavier Dupré. (Vegeu l'encapçalament de l'article assenyalat en la nota (1).

(3) D'aquest conjunt arqueològic hi ha una informació complementària a la fitxa PATRIMONI DE CATALUNYA-38 inserida al núm. 19 d'ESPAIS (setembre-octubre 1989).

BIBLIOGRAFIA

AA.VV.

1. "Els enterraments del Parc de la Ciutat i la problemàtica funerària de Tàrraco". *Memòries d'excavació*, 1. Tarragona 1987.

AA.VV.

"L'amfiteatre romà de Tarragona, la basílica visigòtica i l'església romànica". *Memòries d'excavació*, 3. Tarragona 1990.

BARRAL i ALTET, X.

"La basilique paléochrétienne et visigotique de Sant Cugat del Vallès (Barcelone)". *MEFRA* 86. 1974, 2, pàg. 891-928.

BARRAL i ALTET, X.

"Transformacions de la topografia urbana a la Hispània cristiana durant l'antiguitat tardana". *II Reunió d'Arqueologia Paleocristiana Hispànica*. Montserrat 1982, pàg. 105-132.

DEL AMO, M.D.

Estudio crítico de la Necrópolis Paleocristiana. Vol. I. Tarragona 1979.

DEL AMO, M.D.

Estudio crítico de la Necrópolis Paleocristiana. Ilustraciones. Tarragona 1981.

HAUSCHILD, TH., SCHLUNK, H.

"La villa romana i el mausoleu constantinià de Centcelles". *Forum* 5. 1986.

NOLLA, J.M.

Girona Romana. De la fundació a la fi del món antic. Girona 1987.

PALOL, P. de

Arqueología Cristiana de la España Romana. Madrid 1967.

PALOL, P. de

"Catalunya i Balears en temps paleocristians i visigòtics. Les noves descobertes arqueològiques i literàries". *Memòria Institut d'Arqueologia i Prehistòria*. 1981, pàg. 37-47.

PALOL, P. de

"La arqueología cristiana en la Hispania Romana Visigoda. Descubrimientos recientes y nuevos puntos de vista". *XI Congrès International d'Archéologie Chrétienne*. Lyon 1986.

PALOL, P. de

El Bovalar (Seròs; Segrià). Conjunt d'època paleocristiana i visigòtica. Barcelona 1989.